

18. sajandi suulise eesti keele sõnavara Anton Thor Helle grammatika lõpus olevate vestluste põhjal

Merlin Randoja

Tallinna ülikooli üliõpilane

Tänapäeval kasutatav eesti keel erineb suurel määral 18. sajandi eesti keelest. Hea näite tol ajal kõneldud keele kohta leiame Anton Thor Helle 1732. aasta grammatikast.¹ Parimaks keeletundjaks peetud Thor Helle toimetas grammatika väljaandmise ajal ka piibli tõlget.² Grammatika lõpus olevad vestlused tõusevad teiste varaste eesti keele kirjapanekute seast esile, kuna ei ole tõlked. Väljaandja Eberhard Gutsleffi väitel³ on ütlemissed võetud rahvasuust, seega peaksid just need dialoogid kõige paremini peegeldama tollast eesti rahvakeelt. Seda on märkinud ka eesti keeleuurimise üks suurkuju Andrus Saareste, kes 1939. aastal piiblitõlget rahvakeelega võrdles. Tema sõnul küünib tõlke keel „ligikaudu A. Thor Helle grammatika (1732) lõpus avaldatud kahekõnede keele tasemele, mille korralikkus muidugi oleneb sisu suuremast rahvalikkusest”.⁴

Grammatika näitab ilmekalt tollast kirjakeele ideaali.⁵ See annab hea võimaluse uurida, missuguseid keelendeid 18. sajandi eestikeelsetes

---

¹ Thor Helle, Anton 1732. Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. [Faksiimileväljaanne: Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2006]

² Põldmäe, Rudolf 1939. Anton Thor Helle. Esimese eesti piibli tõlkija. Vana Tallinn, IV köide. Tallinna Ajaloo Selts. Tallinn: Hansa trükikoda, lk 53–56.

³ Gutsleff, Eberhard 1732. Vorrede. – Thor Helle, Anton. Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban, 13–36. [Faksiimileväljaanne: Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2006], A9a–A10a.

⁴ Saareste, Andrus 1940. Piibli keel ja rahvakeel. – Piibli keelest: Kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades. (= Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XLIV.) Tartu, lk 12.

⁵ Põldmäe, Rudolf 1939. Anton Thor Helle. Esimese eesti piibli tõlkija. Vana Tallinn, IV köide. Tallinna Ajaloo Selts. Tallinn: Hansa trükikoda, lk 56.

dialogides kasutati, samuti näitavad kirja pandud kahekõned hästi suulise kõne väljendusrikkust. Dialoog vajab Hennoste sõnul suhtlemist reguleerivat sõnavara, näiteks tuleb kõnelejalatel osutada oma kõnevooru alustamisele või lõpetamisele, anda tagasisidet, tervitada, jätta hüvasti jne.⁶ Tuginedes Tiit Hennoste ja Andriela Rääbise kirjutisele „Dialoogiaktid eesti infodialoogides: tüpoloogia ja analüüs”⁷, vaatan lähemalt, kuidas täidetakse vestlustes erinevaid suhtluseesmärke, eelkõige seda, kuidas vestlust alustatakse ja lõpetatakse.

Vestluse alustamine

Esimeseks suhtluseesmärgiks võiks olla pöördumine või vestluse alustamine. Tavaliselt kasutatakse selleks tervitust, sellele järgneb vastutervitus. Hennoste ja Rääbis nimetavad sellist dialoogiakti rituaaliks, mis moodustab naaberpaari.⁸ Thor Helle grammatikas ei ole alati vestluse alustamiseks kasutatud teretust, alustati ka küsimusega või vastati teretamisele tänamisega. Oluline oli ka teise käekäigu järele küsimine. Esimeses jutlustaja ja talumehe vahelises vestluses kasutati teretamist, nt ütles jutlustaja: „Terre Jummal tupp!”, mille peale talupoeg vastas: „Terre Jummalimme”. Järgmist vestlust alustades pöördus jutlustaja uuesti talumehe poole, öeldes: „Terre lonnat, armas rahwas, siin ma ollen ta”, ning talupoeg vastas: „Olge terve tullemast ja waewa wõt-mast”. Viimases nendevahelises jutus on kirikuisa tervituses märgata toredat hellitusvormi: „Terre õhtust rahwoke”, mille vastuseks oli: „Terre tullemast, armas kirriko issand”.

Eelnevast on näha, et tervitamine oli viisakas ning oluline roll oli Jumala mainimisel ja tervisel. Kahe talumehe vahelised vestlused ei ole esimesega võrreldes nii ametlikud. Tervitamise ja vastutervitamise asemel pöördutakse nimega ja küsimusega selleaastase linakasvu kohta. Kohe asja juurde minnes küsib Mats: „Jürri wend! Kas so linnad on hästi kasnud?” ning Jürri vastab ja selgitab: „Olle kül terve küssimast, agga kui ma rägin, siis ma walletan, se moisa teggo on nenda mo kaela peäl, et ma nende liggi weel pollesanud”. Järgmine näide on samuti talumeeste vahelisest vestlusest, seekord mesilaste teemal. Peet: „Terre

⁶ Hennoste, Tiit 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. – Akadeemia nr 6, lk 1365.

⁷ Hennoste, Tiit, Andriela Rääbis 2004. Dialoogiaktid eesti infodialoogides: tüpoloogia ja analüüs. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

⁸ Samas, lk 42.

Jummal appi! Hans, mis nüüd talwe aial linno aedas sulle teggemist on?” – Hans: „Olle terve, wend, isse terretamast, eks neid lomokessi ka talwe aial peab katsma?”. Peedu kasutatud väljend oleks justkui segu tervitusest ja tänapäeval kasutatavast imestavast hüüatusest „Tule jumal appi!”. Taaspöördumisel ütleb Peet: „Ärra wotta pahhaks, Hansoke, tullen ta se maggusa linnojutto sinnoga aiama” ja Hans vastab: „Et andko Jesukenne terwist, mis sa piddid küssima?”. Tänapäeval ütleks Peet tõenäoliselt hoopis nii, et „Ära pane pahaks, Hans, tulen jälle nende mesilaste kohta küsima”, mille peale Hans vastaks, et „Jah, mis sa tahtsid küsida?”. Jeesusest ja tervisest poleks tõenäoliselt juttugi.

Viimane vestlus selles grammatikas on jällegi aupaklikuma tooniga, see toimub jutlustaja ja surmamõistetud Reinu vahel. Jutlustaja pöördub, öeldes: „Terre, armas Rein”. Rein vastab tervitamisele hoopis tänamisega: „Aitummal, armas kirrik Issand”. Tänusõna *aituma* vanemast kujust on näha, et see tuleneb väljendist *aita, jumal*.⁹ Nende järgmisel kohtumisel alustab jutlustaja: „Terre tullemas, armas Rein, kuidas sinno kässi nüüd käib?” ning Rein ütleb selle peale: „Olgo terve küssimast, armast hinge karjane, kurbdus waewab süddant kül”. Palju kasutatakse sõna *armas*, mida tänapäeval tarvitatakse pigem perekeskis või väga lähedaste sõpradega.

Käekäigu järele pärimist Hennoste ja Rääbise tänapäevastes näidetes ei ole, nende analüüs on tehtud institutsionaalse suhtluse infodialoogide põhjal¹⁰, argivestlustes on sellel aga oluline roll. Grammatikas esitatud vestlustes oli aga käekäigu pärimine kas osa tervitusest, nagu eelnevatest lõikudest näha, või järgnes vastutervitusele. Selle võiks liigitada küsimuste alla, kuid siinkohal tundub see siiski eraldi suhtluseesmärki täitvat ning võiks laiemalt kuuluda vestluse alustamise alla. Kahes jutlustaja ja talupoja vahelistes vestlustes ei olnud aga käekäigu järele küsimine osa tervitusest. Esimeses dialoogis küsib jutlustaja talupojalt: „Kuidas teie kässi käib?” ning too vastab: „Aitummal küssimast, hiljokeste ikka ühhest päwast teise”. Samuti esitab ka viimases vestluses jutlustaja pärast tervitust küsimuse: „Kuidas, waene, sinno kässi käib?”, millele Rein vastab: „Jummal parrago! Mis tehtud, se on tehtud”. Tänapäeval võiks öelda umbes nii: „Paraku, mis tehtud, see tehtud”.

⁹ Ereht, Tiiu 1996. Peagu. – Keelenõuanne soovitab, lk 24.

¹⁰ Hennoste, Tiit, Andriela Rääbis 2004. Dialoogiaktid eesti infodialoogides: tüpologia ja analüüs. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 13.

Vestluse lõpetamine

Nagu vestluse alustamiseks, on ka selle lõpetamiseks mitmesuguseid võimalusi. Hennostel ja Rääbisel¹¹ on selleks kaks naaberpaare moodustavat rituaalakti: 1) hüvastijätt ja vastuhüvastijätt ning 2) lõpusignaali, millele järgneb vastuvõtmine või tagasilükkamine. Lõpetamissoovist võib märku anda selgelt väljendudes, öeldes näiteks *ma pean nüüd lõpetama*. Samuti võib lõpusignaalina tõlgendada sõnu, mis vestluses ka teisi rolle täidavad nagu *olgu, hästi, kena, hüva* ja muud taolised.¹²

Esimeses vestluses võib näha ka osi, mis lõpevad ettepaneku või soovitusena. See on samuti üks Hennoste ja Rääbise esitatud aktidest¹³, mis koos sellele järgneva nõustumise või mittenõustumisega moodustab naaberpaari. Näiteks soovitab jutlustaja talupojale: „Et palluge Jummalat, õppige ja kuulge temma sanna, ja ärge torkuge pattudega Jummalast wasto, ehk teie siis woiksite ka sedda usko sada” ning too nõustub, öeldes: „Sedda woiks se armolinne Jummal tehha”. Nende järgmine kohtumine lõpeb soovitusena lapsed kooli panna: „Tehke agga sedda, keige ennamiste sepärrast, et ma neid woin ka iggapäewa loetada”, mille peale talupoeg nõustudes ütleb: „Tahhame siis katsta, kust meie nou hakkab”.

Järgmistes näidetes on lõpetamise soovist selgemalt märku antud: „Noh, rahwas, kül se pääwa annud wässida, olgu se jut nüüd seks puhhuks, heitke Jummalast nimmel mahha”. Talupoeg võtab jutlustaja märguande vastu, öeldes: „Olge terve jutto aiamast. Jummal andko teile ka head ööd”. Samas, talupoegade dialoogis, kus üks kurdab halva linakasvu üle, lõpeb see vestluspartneri järeldusega: „Siis olled sa mollemist lahti, ning ei sünni so linnust mitte öölda: Pea süakse, nahk müakse, lihha ei kõlba koertelege”. Muidugi võis suulist hüvastijätu asendada näiteks käeviibe, samuti võidi ka niisama laiali minna. Kolmandas jutus annab lõpusignaali Peet, kes käis mesilaste kohta pärimas. Esimesel korral ütleb ta: „Jä terweks jälle, Hansoke, jutto aiamast, olgo otse seks korraks, peab joudma jälle koio pole!” ning teisel korral: „Olle terve sa sedda mulle sellitamast: teisel hobil tullen ka ennam so käest küssima”. Vastust sellele märguandele ei järgne. Nagu Peet lubas, tuli ta ka kolmandat korda sel teemal vestlema, siis on vestluses ka selgem lõpusignaali: „Noh, armas Hans, olle terve head jutto aiamast, sa

¹¹ Samas, lk 42.

¹² Samas, lk 44–46.

¹³ Samas, lk 72.

olled mind se läbbi monne asja sees targemaks teinud”, millele Hans annab vastuseks: „Olle terwe, wend, tännamast, Jummal andko meile eddespidi hea aiawitust, rahho ning terwist”.

Vestluse lõpetamisest antakse märku ka viimases dialoogis jutlustaja ja Reinu vahel, kus esimene ütleb: „Minne siis seks korraks Jummal nimmel, ning ärra wässi mitte ärra allati sedda süddamelikko pattust-pöormist omma Jesusse käest palludes” ning teine vastab: „Olge terwe, armas õppetaja, Jesus kuulgo meie palwe, ning heitko armo minno waese pattuse peäle”. Järgmisel korral annab õpetaja samuti soovitus: „Wata, selle sannaga kutsub sind Jesus ennese jure; minne nüüd nenda surma wasto, et sa õige ussuga ikka liggimale omma Jesusse jure tulled”, mille vastuseks: „Jah, armas Jesus, sinno jure ma tullen, peästa mind minno patto koormast, te mind puhtaks omma kalli werrega, wotta minno waim ennese kätte, ja anna mulle õnnist ärralahkumist”. Kuna tegemist on süngema vestlusega, ei oleks tavapärane hüvastijätt lõpetuseks eriti sobiv.

Ettepanek ja mittenõustumine

Eelnevalt mainisin põgusalt ettepanekuid, mis täitsid vestlust lõpetavat rolli. Nendes näidetes järgnes ettepanekule nõustumine, kuid samas leidus vestlustes ka mõni selline, kus soovitatuga ei nõustunud. Esimeses vestluses on näha, et jutlustaja soovib talupojal lapsi korrale kutsuda: „Hüüdke nende peäle monnikord, ehk siis jäwad nattuke taltsimaks”. Too vastab seepeale, et „Kül sawad hüüdmist ka, agga mis koerad holiwad”, millega antakse märku, et sellest nagunii kasu ei ole. Või kui esimene soovib: „ärge unnustage mitte hinge ette murret piddamatta” ja teine vaidleb: „Mis murret peab enam petama, kui olleme õppind piddama? Parrago Jummal! Meie ellame nenda, kui ennege on ellatud”. Jutlustaja soovib talupojal lapsed ka kooli panna, too muretseb toidukoti kaasa pakkimise pärast, seepeale sõnab kirikuisa: „Üks keik, kus nemmad söwad, koddo ehk wäljas”. Talupoeg vastab aga: „Ei ka, armas Issand, kot kallub wägga paljo; koddo lakkuwad kõrti, leent ehk mis käes on”. Järgmise katsena üritab jutlustaja eestlast lugema saada. Too ajab vastu, et kes siis vanast peast enam õpib ja toob vabanduse: „Sure suitsoga on silmad jo seggaseks sanud”. Seepeale soovib esimene: „Et ostke ennesele prilli!”, talupoeg arvab siiski: „Kes se lähhab ostma, aitab se näoga, mis Jummal annud”. Nendest toredatest näidetest paistab eestlastele tihti omistatud kangekaelsus.

Kokkuvõtteks

Vestlustest on näha, et talupojad alustavad ja lõpetavad dialoogi omavahel teisiti kui rääkides n-ö kõrgema isikuga. Võrreledes tänapäevaga edastatakse rohkem häid soovide ning ilmneb see, mis sel ajal inimesele kõige olulisem oli – Jumala soosing ja hea tervis. Teineteist nimetatakse tihti armsaks ja vestlustest paistab ka mitmeid hellitusvorme, kirjeldatud tervitustes näiteks *rahwoke*. Huvastijätuks öeldakse *ole terve* ka tänapäeval, kuid pigem vanemate inimeste seas, noored kasutavad tihedamini sõnapaari *ole tubli*. Dialoogides on palju huvitavaid väljendeid, hea on jälgida ka mõne väljendi muutumist ajas, näiteks ütlemisest *ärta wotta pahhaks* on saanud *ära pane pahaks*. Praegusel ajal tundub 18. sajandi kõnepruuk kohmakas ja võib-olla isegi natuke pidulik, samas on see väga hästi mõistetav ning kasutatavad väljendid sarnased tänapäevastega.